

проф. д. ик. н. ВЕЛЧО СТОЯНОВ

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО, СОФИЯ

ПОВЕЧЕ ПАЗАР ПО-МАЛКО ДУХОВНОСТ

MORE MARKET AND LESS SPIRITUALITY

Prof. Dr. Of Economic Sciences VELCHO STPYANOV

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY, SOFIA

“Във всяко общество принципите биват подчинявани на интересите, а то се удържа (по Русо) от принудата (армия, полиция, милиция) и от морален ред; анализът на пазара не може да замени морала.”

Д. Бел
Х. Кюн

Abstract: It is evident that the topic of the present article is a paraphrase of the main slogan or motto of neoliberal contra-revolution which has begun since the beginning of the 90s under the names of “Reagonomics” and “Thatcherism” following the names of US president of that time and the UK prime-minister Margaret Thatcher. They were its pioneers and the slogan and motto of that time was: “More market and less state”. The main goal of the present paper is to show out and prove that market leads not only to less state, but also to lesser spirituality. And although it is a product of spirit, of ideas, market is not adequate to this spirit, it is in conflict with it and has an anti-spiritual nature and manifestation. A matter of analysis here, is precisely the this paradox in regard to the fact that market, though a spiritual phenomenon, an artifact of itself, has an anti-spiritual effect.

The authors main task is to analyze the reasons and the negative consequences of this so-called paradox, the consequences of which may appear fatal for man and mankind, if it is presumed, that man can become blind or only instinctive and the future post-man may cease to represent humanity itself.

Keywords: market, spirituality, philosophical aspects

Очевидно е, че темата на настоящата статия е перефразирана на основния лозунг или девиз на неолибералната контрареволуция, започнала в началото на 90-те години на миналия век под наименованията “рейгъномика” и “тачъризъм” на името на тогавашния президент на САЩ Р. Рейгън и на министър-председателя на Англия през този период М. Тачър, които бяха нейните пионери; впрочем лозунгът или девизът беше: “Повече пазар по-малко държава”. Целта на настоящата статия е да се покаже и докаже, че пазарът води не само до по-малко държава, но и до по-малко духовност, че той е продукт на духа, а не му е адекватен, дори е в конфликт с него или има антидуховна

същност и проявление. Предмет на анализ в статията е именно този т.нар. от нас парадокс в смисъл, че пазарът е духовен феномен, артефакт, а действието му е антидуховно.

Задачата на автора е да се анализират причините и негативните последици на този т.нар. от нас парадокс, чиито последици могат да се окажат фатални за човека и човечеството, доколкото се допуска, че животът на човека може да остане сляп или само инстинктивен и бъдещият постчовек просто да престане да представлява човешки род.

Вероятно не случайно Д. Лама казва, че уникалното предимство на човека – разумът, интелектът, е и един от

източниците на неговите нещастия, а мъдрите източни философии и религии са лансирали прословутата си идея за “средния (благородния) път” и хармонията.

Преди няколко години акад. Г. Близнаков написа една много интересна книжка, озаглавена “Накъде човече?”. Смятаме, че въпросът му може да се удължи и уточни така “Накъде човече, към “зверилника” или към духовно усъвършенстване и извисяване? Именно този въпрос е лийтмотивът на настоящата статия, както и опитът за търсене на отговора му.

Древна традиция е природата като цяло да се разграничава на две съставки – *polis* – социално-културната среда, в която човек се ражда, живее и умира като рационално-духовно същество, и *cosmos*, представляван от “мъртвата” и “живата” неразумна природа. Фактически “още в зората на човешкото общество хората са започнали да се замислят за връзката между *cosmos* и *polis*, т.е. за реда на природата и този на обществото. Много култури желаят **цялостна хармония** (подчертаното от мен – ВС) между реда на небесата (респ. на природата, на *cosmos-a*) и реда на обществото (*polis-a*)... Отново идват на мода размишленията относно хармонията между явленията в природата и в човешкия свят... Поражда се стремежът към стоическото убеждение, че човешкото поведение е “правилно” само ако в някакъв смисъл е **естествено или съобразено с природата**”¹.

Стоическата школа (от гр. *Stoa* – мястото, където са се провеждали занятията, респ. дискусиите), основана от Зенон (през III в. пр. н.е.) е лансирала формулата или девизът: “В свобода живей – съгласно с природата!”² Секст Империк също и по-категорично е

проповядвал: “Живей в съответствие с природните закони!”³

Идеята на стоиците за живот в съответствие с изискванията на природните закони се възприема и от многостранния Цицерон. Той я лансирал в римското общество и тя получила широка известност и много привърженици; така “стоицизмът се превръща в нещо като морална религия на римския народ”⁴.

Идеята за живот на хората в съответствие с изискванията на природните закони получава широка популярност в юриспруденцията и се възприема и лансира от нейните представители като **принцип на “естественото (природното) право”**. Тази идея-принцип се е разбирала и третирила в два аспекта – религиозен и светски. При господството на фидеизма двата аспекта са се покривали тъй като науката е била под опеката на религията, респ. църквата. За тях (религията и църквата) природното е било тъждествено с божественото, тъй като Бог се приема като Създател или Творец на цялата природа. Схоластите са считали “естественото право за правилно, защото Бог го е заповядал... (и то) е записано в сърцето на всеки човек”⁵. С други думи **“естественото право” се е схващало и разбирало като “божествено право”**. Приемало се е обаче, че то не противоречи на частната собственост, доколкото тя се използва не само егоистично, но и в интерес на обществото. Тази идея и до днес е актуална за социалната доктрина на католическата църква, т.е. залегнала е в социалните енциклики на папите. Тя се споделя и от много интелектуалци и политици, като Ф. Д. Рузвелт например, поради което крайно десните са го наричали Рузвелт Сталинов.

¹ Тулмин, Ст., Космополис. Скритата програма на модерността, изд., “Калъс”, С., 1994, с.с. 85 и 86.

² Шмит, Х. и Шишков, Г., Философски речник, УИ “Св. Кл. Охридски”, С., 1997, с. 542.

³ Цит. по: Великите мислители на Запада, Библиотека 48, 2003, с. 94.

⁴ Шмит, Х. и Шишков, Г., Цит. съч., с. 591.

⁵ Цит. по: Кели, Дж. М., Кратка история на западната теория на правото, изд. “Рива”, С., 1998, с.с. 130 и 131.

През периода на Ренесанса обаче религиозно-схоластичните основи на “естественото (природното) право” се разклащат, доколкото започва да се говори за “рационални закони”, които могат да бъдат “разбираеми за разума без помощта на свръхестественото и божественото”¹.

Започва да се приема (от Т. Хобс, Джон Лок, Ж. Ж. Русо и др.), че държавата не е божие творение, нито законите са израз на божията воля; държавата започва да се третира като “продукт” на т.нар. обществен договор или социален контракт, а законите – като израз на волята на суверена. “Естественото право” постепенно се освобождава от религиозното му съдържание и за титана на правната мисъл на XVII век Хуго Гроции, “естественото право би било валидно (дори) ако Бог не съществуваше”². Друг виден автор от тази епоха С. Пуфендорф считал, че “естественото право е предписание на здравия разум”³.

На основата на лансираната през 17 век “доктрина за ограниченото управление (под формата на конституционна монархия – ВС) започва да се говори за естествени права на индивидите”⁴. След протестантската реформация “в Европа се създава индивидуалистична атмосфера, която дава нова насока на доктрината за “естественото право”⁵. В случая се има предвид по-конкретно Р. Х. Тонии, който пише: “Природата започва да включва не божествени повели, а (алчни – ВС) човешки апетити и естествени права, които били използвани от индивидуализма на епохата (подчертаното от мен – ВС) за това, че на собственическия интерес трябва да бъде дадена свобода на действие”⁶. Тази свобода на действие френските

физиократи (от *fisiocratia* – власт на природата) е означавала *Laissez faire, laissez passer*, т.е. оставете нещата да следват своя естествен ход, защото икономиката се развива най-добре, когато е освободена от държавна опека, намеса, регулации и се направлява от законите на търсенето и предлагането върху основата на конкуренцията. Ем. Кант по този повод цитира един търговец, който казал на тогавашен френски министър: “Постройте добри пътища, изсечете добри пари, създайте точно право за търговия и др. п. и ни оставете да действаме”⁷.

А. Смит възприема принципа *Laissez faire* и въвежда метафората за т.нар. “невидима ръка”, изразяваща действието на невидимите закони на пазара. По такъв начин **древното “естествено (природно) право” еволюира до “невидимата ръка” на А. Смит**, който е формулирал няколко основни принципа на финансово-икономическата политика на държавата, адекватни на изискванията на “невидимата ръка”, а именно:

акумулиране на 1/10 част от доходите, респ. от текущите богатства на икономическите субекти в бюджета на държавата;

- уравнивесен или бездефицитен бюджет;
- неутрална финансова политика;
- умерена стопанска дейност (на държавата), главно доколкото тя трябва да изгражда и поддържа необходимата както на нея, така и на частния сектор, инфраструктура; по-късно към икономическите задължения на държавата се добавя стопанисването на т.нар. “естествени монополи”, а Кейнс разшири икономическата функция и роля на държавата до много по-големи мащаби.

За съжаление съвременните адепти на А. Смит се примиряват с бюджетните

¹ Пак там, с. 131.

² Пак там, с.155.

³ Пак там, с. 155.

⁴ Пак там, с. 156.

⁵ Пак там, с. 156.

⁶ Пак там, с. 156.

⁷ Кант, Ем., Педагогика. Спорът на факултетите, изд. “Хр. Ботев”, С., 1994, с. 24 (под линия).

дефицити, но тотално приватизират държавната стопанска дейност, вкл. естествените монополи, които от държавни и общински се превръщат в частни монополни дейности, в частни монополисти-терористи; приватизирането на водоснабдяването, електроразпределението, хигиенизирането на населените места и топлофикацията доказаха, че тезата на класиците за естествените монополи е напълно обоснована.

“Невидимата ръка” на А. Смит функционира в условията на жестока конкуренция, характеризирана от Т. Хобс като “*Bellum omnium contra omnes*” – война на всеки против всички. Аналогична е тезата и на Ж. Ж. Русо, според който прилагането на природните закони в социума го превръща в бойно поле или социална джунгла. От своя страна С. Н. Булгаков категорично твърди, че “законът на борбата за съществуване е общо правило не само в света на животните, но и на хората”¹ или по друг начин казано “*Homo homini lupus est*” – човек за човека е вълк.

Тезата на Булгаков е напълно последователна и логична, като имаме предвид, че за него “икономиката е универсална форма на жизнена дейност, на борбата на живота срещу смъртта, присъща на всички живи същества”². Това за него е така, доколкото основа на живота е храната и храненето, третирани като универсална икономическа дейност, обусловена от най-силния инстинкт, присъщ на всички живи същества – оцеляването, т.е. борбата им за живот срещу смъртта. **Доколкото пазарът може да се приеме като обобщаващ социален израз на икономическа дейност, върху основата на “невидимата ръка”, той по същество се превръща в “бойното поле” на борбата на живота срещу смъртта.** Както пише Л. Търоу “конкуренцията се свежда именно

¹ Булгаков, С. Н., *Философия хозяйства*, изд. “Мисль”, Москва, 1990, с. 109.

² Пак там, с. 39 и 41.

до това да изтикаш другите от пазара и да смъкнеш доходите им до нула... пазарно-капиталистическата ефективност се свежда до оцеляването на икономически най-пригодните... чиито дълг е да изхвърлят икономически непригодните от бизнеса, за да бъдат те икономически унищожени... възкръсва капитализмът на естествения подбор”³. Девизът на олигарсите, според М. Керцман, е “да разкъсаш или да умреш”⁴. “Да убиеш”, “да разкъсаш”, “да умреш”, “да унищожеш” са характеристики на представяната като мирна, лоялна и равнопоставена конкуренция. В случая се потвърждават характеристиките на социума, функциониращ върху естествени или природни закони, какъвто фактически е и пазарът, дадени от Т. Хобс, Ж. Ж. Русо, С. Н. Булгаков, Л. Търоу и други автори. Изтъкнатото е в пълно съзвучие с девизът на съвременните олигарси: “Всичко е бизнес, бизнесът е война”⁵ – друг израз на “война на всеки против всички” и “човек за човека е вълк”.

Геният на А. Смит е прозрял не само великата роля на пазара, но и негови негативни страни и проявления, които адептите и пламенните му последователи подценяват, пренебрегват и игнорират. Имаме предвид главно:

- отрицателното му отношение към корпорациите, които подкопават и деформират конкуренцията;
- негативизмът му към външната търговия;
- тезата му за антагонистичните интереси между работодатели и наемни работници и служители;
- визията му относно противоречивите интереси на представителите на най-

³ Търоу, Л., *Бъдещето на капитализма...*, с.с. 35, 362 и 363.

⁴ Цит. по Зиглер, Ж., *Новите господари на света и тези, които им се противопоставят*, изд. “Изток-Запад”, с., 2003, с. 75.

⁵ Цитираният девиз е заимстван от японски филм за живота на висшето бизнес общество.

едрия бизнес с тези на обществото като цяло;

- участието на едрия бизнес в политическото управление, на която основа се осъществява преливането на икономическата власт в политическа и обратно¹.

Оставен сам на себе си без етосни основи и рамка, пазарът действа със силата на природен закон. Той фактически е присъщ и адекватен не толкова на рационално-културната, отколкото на природно-биологичната същност на човека, макар че той (пазарът) все пак е артефакт; не е известен обаче друг животински вид, който разменя продуктите на своя труд срещу изобретено от него разменно средство (парите), да е религиозен и да мисли едно, да говори друго и да върши трето.

Вярно е, че „пазарът е най-велик социален механизъм на цивилизацията“ (по Ал Гор и други автори), но той не е лишен и от велики слабости, недостатъци, дори пороци². С основание го обвиняват за генератор на най-старата и основополагаща криза – духовно-културната, която се съпътства вече и от много други кризи.

Приема се, че „нашият свят преминава през фундаментална (или по-скоро през тотална – ВС) криза на световната икономика, на световната екология, на световната политика (към които биха могли да се добавят и други кризи със световно значение – социално-демографската, ресурсната, хранителната и други – ВС)... Светът (дори) се намира в своеобразна агония“³.

Пазарът се оказва враг на духовността и инкубатор на сурогатна (чалга) култура, културен боклук, ако

може така да се каже. Още Х. Форд преди около 90 години е показал по един превъзходен начин как пазарът комерсиализира културните продукти и изяви като въвежда един единствен критерий за качественото им оценяване – касовите постъпления, които те осигуряват от представянето, т.е. от продажбата им на публиката⁴; колкото финансовите, респективно касовите постъпления са по-големи, толкова и оценката за тях е по-висока и обратно. Както казва оригиналният Т. Веблен “шумът на парите заглушава повикът на морала”, а така също на етиката и естетиката.

Парадоксът е, че пазарът е цивилизационно-културен феномен, артефакт, а в действителност превръща културата в неин сурогат, в антикултура и по такъв начин води до духовно-културното обедняване на хората в пазарното общество, до принижаване на духовно-културните ценности; някои автори назовават този процес „оварваряване”, “зоологизиране” на човека, път към “зверилника”, по думите на Булгаков.

Изкуството и културата, общо взето, особено така наречената попкултура и изкуство, които са преобладаващи, не се стремят да издигат естетическото равнище на масовия зрител, слушател, читател, почитател, а се принижават до неговото понякога твърде ниско равнище и го възпроизвеждат. За съжаление медиите отвсякъде ни атакуват с ерзац-култура. И общо взето се надпреварват да ни представят по-стрясащи, по-примитивни и с твърде ниски естетически стойности продукти на културата и произведения на изкуството. Те не съдействат за духовното извисяване на “консуматорите” на подобна култура и изкуство (които често пъти са по-скоро антикултура и антиизкуство), а гъделичат и възбуждат грубост, агресия, примитивизъм, пошлост.

¹ Вж.: Смит, А., Богатството на народите, изд. “Рата”, 2006, с.с. 28, 101, 126, 175, 2501 466.

² Вж.: Стоянов, В., От царството Божие до царството на парите”, ИК “ГАЛИК”, С., 2008, с. 170 и следв.

³ Декларация за световен етос, Парламент на световните религии, 04.09.1993, Чикаго, САЩ, изд. “КХ”, С., 2005, с.с.1 и 3.

⁴ Вж.: Форд, Х., Интернационалните евреи, С., 2003.

Една значителна част от съвременната сугестивно-манипулативна и грубо натрапвана ни реклама (за която в световен мащаб се изразходват към 500 млрд. долара, плащани, разбира се, от консуматорите на рекламираните стоки и услуги), за съжаление също попада под рубриката на чалга-културата или на антикултурата. Да не говорим за това, че тя ограничава, а може да се каже и не зачита индивидуалния ни суверенитет и свобода; идва в домовете ни без да сме я желали.

Разбира се, не подценяваме изключенията, които са характерни например за БНТ, в. “Стършел”, в. “Култура” и други медии.

През 2004 г. проф. В. Ангелов написа една интересна и актуална по третираната тема книга с тревожното заглавие “Смъртта на естетиката?”, но тя не получи почти никакъв отзвук. Впрочем в случая като че ли изпадаме в наивност, тъй като са писани и по-тревожни заглавия от световно известни авторитети, но последиците са почти същите – “кучето си лае, керванът си върви”. По-конкретно имаме предвид книгата на (десния националист) П. Бюканън, озаглавена “Смъртта на Запада”. В нея авторът развива тезата, че културната криза или т.нар. от него “антикултура” е главният смъртоносен фактор за Запада и пророкува, че “градющето бъдеще принадлежи не на Запада, а на Третия свят... западната цивилизация е заплашена от унищожаване, западът умира”¹. Излиза, според Бюканън, че икономическата алчност и произтичащата от нея антикултура са смъртоносен фактор за западната развита пазарна цивилизация.

“Накъде, човече?”, “Докъде ще стигнем?” – тревожно питат акад. Г. Близнаков, сем. Алвин и Хайди Тофлър и други автори.

¹ Бюканан, П., Смърть Запада, пер. с англ., Москва, 2003, с.с. 22, 153-154.

За съжаление съвременният човек се е запътил към антикултурната социална джунгла, следвайки веруюто на един от съвременните най-изявени идеолози на неолибералния фундаментализъм – Айн Ранд, която пише: “Принципът на търговията е единственият рационален и етичен принцип на всички човешки взаимоотношения, лични и обществени, частни и публични, материални и духовни”². Моля Ви, драги читателю, обърнете внимание, че се призовава да се поставят на търговска основа не само материалните, но и духовните взаимоотношения между хората! И още: “Човек трябва да живее (само) за себе си, без да се жертва за другите, нито да жертва другите за себе си”³.

Абсолютизирането и универсализирането на търговския и индивидуалистично-егоистичния принципи от Айн Ранд и компания либерални фундаменталисти фактически означава превръщането на морално-духовните ценности в обикновени стоки и комерсиализирането и опощляването на най-човешкото у човека – духовността, културата, морала. Затова абсолютизирането и универсализирането на пазарния принцип се явява по своята същност дълбоко античовешко и антикултурен подход; Д. Бел го наричаше “слаб морален аргумент”.

Впрочем той (Д. Бел) припомня и подчертава, че “никой от философите моралисти – от Аристотел и Тома Аквински до Джон Лок и Адам Смит – не е отделял икономиката от моралните цели, нито пък счита производството на богатство за самоцел; по-скоро бива разглеждано като начин за осъществяване на някаква добродетел, като средство да се води цивилизован живот”⁴, което вече не е така.

² Ранд, Айн, Добродетелта на егоизма, изд. “Мак”, С., 2008, 4-та корица, с.с. 41 и 49-50.

³ Пак там, с. 41.

⁴ Бел, Д., Културните противоречия на капитализма, изд. “Народна култура”, С., 1994, с. 10.

Смущаващо е, че Айн Ранд (Алиса Розенбаум – емигрантка от бившия Съветски съюз в САЩ) не е случаен автор, щом като бе обявена в САЩ за “мислител на XX век” и е упражнила силно влияние върху такива известни личности като М. Тачър, А. Грийнспан и др.

Смущенията от цитираната мисъл-верую на Айн Ранд и крайните либерали стават още по-силни, като имаме предвид, че основа на неолиберализма е индивидуализмът-егоизъм и частното благо, които се считат за по-ценни от колективизма, алтруизма и общото или общественото благо. С други думи “индивидуалните ценности се налагат над социалните”¹, което нарушава баланса между тях; при т. нар. реален социализъм този баланс също бе нарушен, само че в обратната посока.

В исторически план идеята и явлението като че ли не изглеждат нещо съвсем ново и оригинално, като имаме предвид, че още Протагор (V-ти в.пр.н.е.) е писал: “пълният егоизъм е в състояние да разруши обществото”². Подобна мисъл е изразил и А. Бергсон (19 в.) – “ако се загуби контрол върху егоизма, може да се унищожи социалният ред”³. Опасенията, изразени от Протагор и Бергсон не са за подценяване, още повече, че и съвременни автори споделят тяхното мнение. “Индивидуализмът (и пряко свързаният с него егоизъм – ВС) пише известният френски философ Р. Генон, може да се разглежда като главно причина за настоящия упадък... и социален хаос”⁴. Следователно абсолютизираният и универсализиран индивидуализъм-егоизъм по същество изпълнява негативна социална функция и роля.

¹ Търоу, Л., Бъдещето на капитализма..., с. 17.

² Цит. по: Великите мислители на Запада, С, 2003, с. 34.

³ Пак там, с. 850.

⁴ Генон, Р., цит. по: Сборник работ западных философов XX-XXI век – Апокалипсис смысла, изд. “Алгоритм”, Москва, 2007, с.с. 134 и 154.

Изтъкнатите негативни явления и процеси в края на краищата са последица или резултат от фаворизирането и абсолютизирането на пазарно-икономическия подход и/или принцип, което по същество означава **фаворизиране и абсолютизиране на природно-биологичната същност на човека от една страна, и омаловажаване, подценяване и пренебрегване на рационално-духовно-моралната му същност, от друга страна.** Като известно противодействие в тази посока може да се приеме опитът за изграждане на **световен етос** на екоменическа основа, защото „световният пазар изисква и световен етос”⁵. Изграждането на световен етос ще обедини в културно отношение света, но пък биха се създали условия за преодоляване “сблъсъкът на цивилизациите” по С. Хънтингтън.

Привържениците на световния етос считат, че “двете типични модерни антагонистични обществени системи комунизъм (социализъм) и капитализъм (либерализъм) трябва да бъдат разглеждани като безнадеждно компроментирани и надраснати... Постмодерността се стреми към една нова световна констелация и нов основен консенсус от интегриращи се хуманни убеждения... установяването на едно цялостно мислене, което да направи възможно **балансирането между европейско-американското и азиатското мислене...** и постигане на равновесие между рационалните и емоционалните, както и естетически тенденции у човека... изисква се цялостна (“холистична”) визия за света и за човека в неговите различни измерения”⁶ и преди всичко между природно-биологичното и духовното му измерение. Смята се, че кризата дава шанс в това отношение – да се търси нов следмодерен път.

⁵ Кюнг, Х., цит. съч., с.с. 29, 37, 38 и 39.

⁶ Пак там, с.с. 29, 37, 38 и 39.

Етосът и моралът се превръщат в първостепенна необходимост на фона на обстоятелството, че “ние... глобализирахме пороците си (много) по-бързо, отколкото добродетелите си... (и) ексцентрични идеи завладяват нашата култура днес... изпълнителни директори, шефове на финансови отдели, анализатори на фондовата борса лъжат най-безсрамно от първите страници на световната преса”¹; “продажността на политиците” (по А. Мороя), която върви успоредно с “неморалността на бизнеса”, в случая е пощадена от сем. Тофлър.

Не трябва да се забравя, че “престъпността, наркоманията и ниския морал (провокирани не на последно място от пазарния фундаментализъм – ВС) са пагубни за гражданското общество”².

Нека подчертаем, че фаворизирането и абсолютизирането на пазара води в края на краищата до т.нар. **социален дарвинизъм**, до приложението на теорията на Ч. Дарвин (заимствана от Х. Спенсър) за естествения подбор на видовете към хората и социума като цяло, а следователно и до преклонението пред природно-биологичното начало и същност на човека, до дехуманизиране, аморализиране, варваризиране, зоологизиране и/или овълчаване, респ. до милитаризиране на отношенията между хората, до формулата “всичко е бизнес, бизнесът е война” за пари, власт, влияние, признание, привилегии, хедонистичен и луксозен начин на живот тук и сега и на всяка цена.

Редица автори квалифицират фундаменталния либерализъм като утопизъм, а известният Сб. Бжежински - като “тип утопизъм, защитаващ един твърде своеобразен икономически процес без оглед на моралните последици... Подобна защита напомня

¹ Тофлър, Алвин и Хайди, Революционното богатство, изд. „Обсидиан”, С., 2007, с.с. 125, 179 и 180.

² Пак там, с. 23.

дарвиновата теория за оцеляване на най-приспособилите се видове... Всичко това противоречи на елементарната представа за социална справедливост”³. За либералния “тип утопизъм” са характерни, според Сб. Бжежински, “заклинания с понятието пазар”, “риторика и ценности, ориентирани консумативно”, “морално объркване”, “глобална криза на духа”, “духовна празнота”... “морална криза и духовен упадък”; той (Сб. Бжежински) дори обявява “холивудските филмови и телевизионни продуценти за културни разбойници”⁴.

Аналогични на оценките, изводите и квалификациите на цитирания Сб. Бжежински се срещат все по-често в литературата и то не само светската, но и религиозната такава. Ето някои от тях и то не на друг, а на сегашния папа Бенедикт XVI. Той констатира, че “парите и богатството се превръщат в мяра за всичко... хората се превръщат в стока... отчуждават се... настъпва морално разпадане... духовна пустота... разрушаване на съвестта... целият морал на църквата, цялата духовна и антропологична концепция на християнството, вече не намира съответствие и разбиране в днешния западен свят, където моделът на либералния пазар налага своите непреклонни закони на всички аспекти на живота”⁵, т.е. животът се превръща в тотален пазар, чието единствено божество са парите (“златният телец”). С други думи пазарът заменя безтелесния небесен бог с живия материален земен бог – „златния телец” и по такъв начин комерсиализира и “убива” духа, културата.

Бихме искали да изтъкнем, че освен словесно-критичната характеристика на

³ Бжежински, Сб., Извън контрол..., с. 83.

⁴ Бжежински, Сб., цит. съч., с.с. 65, 66, 72, 78, 79 и 81.

⁵ Вж.: Тесоре, Д., Рацингер: въведение. Нравствените, политически и религиозни възгледи на Бенедикт XVI, изд. “Сиела”, С., 2007, с.с. 41, 46, 71, 115, 116, 119, 129, 130, 131, 169, 180.

духовно-културната криза тя има и художествена интерпретация. В случая имаме предвид гениалното хрумване на българския карикатурист К. Драгостинов, реализирано от в. “Стършел”. То е следното: В широкоизвестната картина на Л. да Винчи, която изобразява човек, застанал в кръг в изправен ръст, разтворени крака и вдигнати нагоре разперени ръце, Драгостинов е показал (в своята карикатура) как в кръга е започнала да се настанява маймуна, която изтиква човека от него. На карикатурата е показано, че (за сега) и човекът и маймуната са с по единия си крак в кръга, а с другия – извън него... Борбата продължава...

Общо взето религията векове наред се е стремяла да наложи и утвърди вярата в небесния, респ. духовния Бог. Христос дори е обещавал да изгради Божие царство на земята, но в края на краищата се установява царството на материалния бог – “златния телец” – парите. По известни причини религията и църквата започват да губят своите силни позиции от средата на 19 век и почти се маргинализират. По такъв начин човекът започва да губи своя абсолютен духовно-морален еталон и алчно да се стреми към земния му “конкурент” – абсолютния материален еталон, лишен обаче (окончателно през 1971 г.) от своя “златен ореол” – златния стандарт. Фр. Ницше дори обви Бог за мъртъв, а Ф. Достоевски уточнява, че вече всичко е позволено.

Опасността от загубването на морално-духовния Абсолют е оценявано негативно дори от атеисти и критици на църквата, какъвто е например Волтер. Той казва, че ако нямаше Бог, е трябвало да бъде измислен, за да има кой да изпълнява функцията на духовно-морален Абсолют. Аналогични са мотивите и на Им. Кант да формулира своя морален императив, защото е убеден, че без духовност и морал човешкото общество се обезсмисля.

Все пак обаче материалният еталон остана със свой непълноценен

заместител – декретните или политически пари – “кръгли икономически нули” (по М. Фридман), но се срещат привърженици и поддръжници за възстановяването на Абсолюта – измерител на всички материални неща – златния стандарт, макар че възможностите в това отношение са нищожни (поне за сега).

Един от изявените привърженици на златния стандарт Хари Шулц пише: „Именно златният стандарт принуждаваше нациите (и техните правителства – ВС) да спазват определена граница на дълговете, разходите и социалните планове. Именно около тези ограничения се създадоха разумни модели на поведение и те повлияха на всички. Хората бяха почестни, по-морални, по-хуманно настроени... (след отпадането на златния стандарт) вече няма никакви граници на действията и диктата на правителствата... Парите са стандарт, който се просмуква във всички области на човешката дейност... Колкото повече се увеличава несигурността на парите, толкова повече расте и покварата. Ако имахме златен стандарт, щяхме да имаме и златен човешки стандарт! Двете са неразривно свързани¹.

„Първият кейнсианец” Джон Лоу, който през 1716 г. се е опитал да спаси френското кралство от фалит чрез масовото емитиране на необезпечени пари, се е аргументирал с недостига на злато, което Дж. М. Кейнс обяви за „варварска реликва”, която през 1971 г. бе окончателно демонетизирана.

Промяната в статута (ако може така да се каже) на двата Абсолюта (духовния и материалния) несъмнено има определено отношение към съвременната фундаментална или тотална социална криза.

Една от особеностите на пазара, според Л. Търоу, е, че той произвежда невероятно големи неравенства, които

¹ Цит. по: Липс, Ф., Конспирацията срещу златото, изд. „Дилок”, С., 2006, с. 328-330.

многократно надвишават т.нар. от него коефициент на интелигентност.

Така например през 1910 г. средният доход на най-богатата държава е бил около три пъти по-голям от средния доход на най-бедната страна; през 60-те години “ножицата” се разтваря до 30 пъти, а през 90-те – до 150 пъти; през 2006 г. разликата в БВП на глава от населението на първите 10 най-богати и първите 10 най-бедни държави е вече към 300 пъти, а само между най-богатата държава Люксембург и най-бедната такава – Бурунди – над 700 пъти!¹ В национален план разликите са аналогични, дори по-драстични.

Затова “никой не знае със сигурност какво ще се случи в нашето общество, ако неравенството продължи да се увеличава, а реалните доходи на повечето семейства продължат да спадат”²; цитираният Търоу изразява своето неудовлетворение от агресивната алчност, която, разбира се, не е нещо ново. Още в библейските времена Св. Павел е установил, че “коренът на всяко зло е любовта към парите”³. Друг голям авторитет на християнството и християнската църква Св. Августин Блажен (III в.) е видял “коренът на цялото зло в алчността”⁴. И Св. Т. Аквински подчертава, че жаждата на пари няма предели. Следователно коренът на злото, според цитираните светци, а и според юдео-християнската традиция, е в **алчността за пари**, която е присъща преди всичко на природно-биологичната същност на човека с “покварена душа” (по Христос) или “непозитивен дух” (по Далай Лама). Нещата обаче се усложняват, ако се приеме тезата на Фр. Шелинг, че “духът е невидима природа, а природата е

видим дух”⁵. Алчността обаче си остава присъща само за видимата природа.

Парадоксът е, че освен за човека алчността не е присъща за останалите животински видове, за които се счита, че имат само външна (видима) природа. Това означава, че тя (алчността) има определена връзка с вътрешната (невидимата или духовната) природа на човека, която провокира не само “добро”, но и “лошо” или “зло”, което за съжаление има твърде много конкретни проявления. Едно от тях е алчността преди всичко за универсалната форма на богатство – парите, срещу които би могло да се придобие (почти) всичко желано. Тук бихме искали да отбележим, че пазарната среда е твърде благоприятна почва за алчността.

Една даоистка притча обаче ни успокоява, че парите не са всевластни и всесилни и щастието не е в тях. Тя е следната: “Един ученик попитал учителя: “Вярно ли е, че щастието не е в парите?”. Учителят отговорил, че това е напълно вярно и е лесно да бъде доказано. Защото с пари можеш да си купиш легло – но не и сън; храна, но не и апетит; лекарства – но не и здраве; слуги – но не и приятели; жени – но не и любов; жилище – но не и домашно огнище; развлечение – но не и радост; учители – но не и ум. И споменатото далеч не изчерпва списъка”⁶. Вярно е, че парите не са гарант за щастие, но безпаричието обикновено е свързано с бедни.

Изводът, който може да се направи от предходното изложение е, че макар зад крайния либерализъм да стоят мощни сили, критичното отношение към него се разширява и засилва; налице е, би могло да се каже, и самокритично отношение, дори самокорекция на парадигмата му след настъпването на глобалната финансово-икономическа криза. Все пак обаче “свободният пазар и капиталистическата система се

¹ Данните са от: Дракър, П., Мениджмънт за бъдещето, изд. “Карива”, Варна, 1997, с. 87; Бжежински, Сб., цит. съч., с 187 и Der Fischer Weltalmanach, Fr. am Mein, 2009, s. 536-539.

² Търоу, Л., Бъдещето..., с. 408.

³ Библията, Тимотей 6:10.

⁴ Блажени, Св. Авг., За Божия град, С., 2005, с. 42.

⁵ Цит. по: Булгаков, С., Н., цит. съч., с. 59.

⁶ Най-известните Дао-притчи, изд. “ЛИК”, С., 2008, с. 71.

характеризират не само с липсата на духовност, но и с една антидуховна гледна точка¹ в условия, при които и “справедливостта (дори духовността като цяло – ВС) би могла да бъде и бива приватизирана² и комерсиализирана.

“Социализмът, според Л. Търоу, е бил изобретен скоро след капитализма като лекарство срещу видимите му недостатъци³. Бедата е, че капитализмът абсолютизира индивидуалните ценности, пренебрегвайки социалните, а социализмът абсолютизира социалните, а пренебрегва индивидуалните. Фундаменталният баланс между едните и другите, а така също и между природно-биологичната и духовно-душевната същност на човека, между индивидуалния и социалния “Аз” е силно нарушен и би могъл да се възстанови върху основата на традиционните за източните религии и философии идеи за “средния (благородния) път” и за “универсалната хармония”. В случая не е без значение да се изтъкне, че не само привържениците на световния етос, но и самият папа Бенедикт XVI смята, че “религиозният избор... в крайна сметка ще бъде между азиатската религиозност и християнската вяра⁴”.

Струва ни се, че всеки обективен научен анализ би довел до нашия краен извод, ако се изхожда от фундаменталното изискване, че целта на човечеството е усъвършенстването на човека като той винаги бъде само и единствено цел и никога не се използва като средство или инструмент. За съжаление обаче историческият опит трудно може да потвърди красивото фундаментално изискване. Тук само ще припомним, че А. Тофлър (в “Трусове във властта”, с. 486) говори за “нов

кадифян колониализъм”, а по аналогия би могло да се говори и за “ново кадифяно робство”. Както казва Гюте, “никои не са по-безнадеждно поробени от онези, които фалшиво вярват, че са свободни”, а Русо констатира, че хората се раждат свободни, а се оказват оковани във вериги.

Дали пък фаталният момент не е бил още в изкушението на първочовеците Адам и Ева да вкусят от забранения плод на дървото на познанието, за което с проклетие са изгонени от Едемската градина или рая. Така несъвършените първочовеци са били обречени да изградят несъвършено земно общество, орисано на “вечна” борба (“война”) между доброто и злото и неговите носители. Обикновено се счита, че доброто и злото, както и неговите субекти са различни. Още древноиндийските философи обаче са установили, че “доброто и злото са едно и също и това, което е било добро за едни, за други е зло, дори за един и същи човек (едно и също нещо) бива понякога добро, понякога зло⁵”.

От тази гледна точка става безсмислена многовековната дискусия относно това дали изначално човекът е добър или изначално е лош. Или както сполучливо е казал средновековният арабски философ Омар Хайям “човекът в огледалото на природата е многолик (или поне двулик – ВС), той е нищожен, но и той е безмерно велик”. Някои считат, че това зависи от конкретните условия и ситуации, т.е. в благоприятни условия и ситуации човекът е добър, и обратно, но като че ли у едни хора преобладава доброто (величието), а у други – лошото (нищожеството). Важна, според неизвестен древен китайски философ, е и гледната точка или позицията от която се изхожда при оценяване на нещата, доколкото “различните неща по различен начин

¹ Bandow, D., Kapitalism and Christiany, цит. по Кръстева, Отношението на християнската църква към стопанския живот, сп. “Икономическа мисъл”, кн. 6/2001, с. 133.

² Търоу, Л., Бъдещето на капитализма..., с. 408.

³ Пак там, с. 16.

⁴ Тесоре, Д., цит. съч., с. 71.

⁵ Цит. по: Шахин, В. К., Первые философы Индии, изд. “Ладомир”, Москва, 1997, с. 195.

виждаш ги ти, оттук (ти) изглежда светъл мрака, оттам (ти) тъмнее светлината”.

Безспорно е обаче едно, че “несъвършеният човек е обречен да живее в несъвършено общество”¹, но и да се бори за усъвършенстването му или за спасението му от “умиращата култура и загниващите ценности, от вонята наоколо на декаданс”², от т.нар. икономоцентризъм и антидуховност.

Бъдещата алтернатива, според някои автори, е “постчовекът...”, при който вече няма да бъде възможно да се говори за “човешки вид”³ – перспектива, която едва ли би зарадвала хората. Джордж Сорос вероятно пресилено твърди, че “пазарният фундаментализъм днес е по-голяма заплаха за отвореното общество, отколкото която и да било тоталитарна идеология”⁴, но без колебание можем да застанем зад П. Бюканан, в смисъл, че “пазарът трябва да бъде принуден да работи за човека, а не обратното”⁵, освен ако не му се поставят скрити за обществото цели, примерно да приведе в съответствие броя на населението върху земята с необходимите за нормалния му живот природни ресурси, каквото изискване предявяват т.нар. радикални еколози...

В заключение бихме искали да кажем: Исторически факт е, че реалният социализъм безславно се саморазпадна, а теоретичната му основа – марксизмът – невероятно силно се обезцени. Победилният и заменилият го агресивен либерализъм, с претенции за „чист капитализъм”, от своя страна „тотално се провали”⁶. Така спонтанно се натрапи въпросът: А сега накъде? Отговорът на

този въпрос е даден преди много векове от древните азиатски религии и философии – (към) „средния (благородния) път”, адекватен на „глобалната хармония”. Известно е, че след Втората световна война бе направен опит за реализация на негово подобие, но правоверните „леви” го обявиха за форма на капитализъм, а правоверните „десни” – за форма на социализъм. Някой би казал, че всичко това е резултат на неразумна идеологическа конфронтация, но да не забравяме, че тя е резултат и/или последица на/от обективни социално-икономически реалности и свързаните с тях все по-неравностойни икономически и политически сили. Натрупали са се множество и с невероятна сложност и трудност проблеми, което е превърнало съвременния „нов свят” в „нов ад”, според френските философи Е.М. Чора и Р. Годон⁷. Впрочем светът винаги е бил „рай” за едни и „ад” за други, без разбира се казаното да се абсолютизира. Теорията и историческият опит са доказали, че физическите и преди всичко интелектуалните възможности на хората са различни, което обуславя и тяхната социално-икономическа диференциация; Л. Търоу използва понятието коефициент на интелигентност (КИ), но бедата е, че реалните социално-икономически различия надминават многократно КИ. Така че става дума по същество за подобряване условията на „ада” и ограничаване на „екстрите” в „рая”, метафорично казано, т.е. за възстановяване на нарушените от човешката алчност, ненаситност и самолюбие дуалистично-диалектически “ин” и “ян” пропорции и съотношения и преди всичко между природното и духовното начала у човека.

¹ Дал, Р., Демокрацията и нейните критичности, изд., “КХ”, С., 2006, с. 73 и 117.

² Тофлър, Алвин и Хайди, цит. съч., с. 340.

³ Кюева, М., Когато битове, атоми, неврони и гени образуват БАНГ, в. “Монд дипломатик”, от м. октомври, 2009, с. 22.

⁴ Цит по: Линдси, Б., Глобалният капитализъм, изд. “Д. Яков”, С., 2006, с. 16.

⁵ Пак там, с. 16.

⁶ Маринов, В., Относно глобалното управление на международната икономическа система, Годишник на УНСС, 2009, с. 175.

⁷ Цит. по: Апокалипсис смисла, сборник работ западных философов XX-XXI веков, философский бестселър, изд. „Алгоритм”, Москва, 2007, с.с. 55, 56, 61, 62, 211 и 230.